

NACHTVLINDERS VAN DE SCHAOPEDOBBE

Gerrit Tuinstra

Over de zeer soortenrijke groep van de nachtvinders is relatief weinig bekend. Zeker in verhouding tot de dagvlinders, een groep die veel minder soorten kent. Een aantal leden van de Vlinderwerkgroep Friesland is actief op het gebied van het inventariseren van nachtvinders. Soms wordt er individueel geïnventariseerd, soms gezamenlijk tijdens excursies van de werkgroep. Sinds een paar jaar inventariseert een aantal leden jaarlijks een bepaald gebied vrij intensief om een beter beeld te krijgen van de aanwezige nachtvlinderfauna in dat gebied. Zo'n gebied wordt binnen de werkgroep 'speerpuntgebied' genoemd. In 2004 is de Schaopedobbe bij Elsloo, een voor (nacht)vlinders zeer interessant gebied, door zes werkgroepleden onder de loep genomen. Dit artikel beschrijft de gebruikte methode en een deel van de resultaten van deze inventarisatie.

Inleiding

In het boek 'De Vlinders van Friesland' (Lempke 1985) wordt regelmatig de vindplaats Elsloo genoemd. Veel van de waarnemingen met deze vindplaats hebben betrekking op het gebied de Schaopedobbe en zijn verzameld door Van Randen, die in Oosterwolde woonde. Niet zelden gaat het hierbij om waarnemingen van 'niet alledaagse' soorten. Ook na het verschijnen van 'De Vlinders van Friesland' zijn in het gebied veel en bijzondere waarnemingen gedaan. Zo vliegt op de Schaopedobbe de bijzondere Bruine eikenpage *Satyrus ilicis*. Ook wat nachtvinders betreft is het gebied een topper. Dit bleek al tijdens een excursie van onze werkgroep in 1997, toen ongeveer 180 soorten nachtvinders werden waargenomen, waaronder enkele bijzonderheden.

In het vroege voorjaar van 2004 werd besloten om de Schaopedobbe (It Fryske Gea) met het aangrenzende bosgebied (Staatsbosbeheer) als speerpuntgebied voor de rest van het jaar aan te merken. Doel hiervan was het vergroten van de kennis van de nachtvlinderfauna van het gebied. Tevens kon worden onderzocht of een aantal bijzondere soorten, die in het verleden in het gebied werden waargenomen, nog steeds present zijn. Drie van deze doel- of aandachtsoorten waren de Slanke groenuil *Actebia praecox* en de Heide-oogspanner *Charissa obscurata*, beide waargenomen tijdens de excursie in 1997 en het Grasbeertje *Coscinia cribraria*, een beervlinder die zowel 's nachts als overdag actief is.

Methode

Om een goed beeld te krijgen van de soortenrijkdom van een gebied, dient dat gebied regelmatig en verspreid over een seizoen bezocht te worden. Dat is op de Schaopedobbe goed gelukt. De totaallijst telt (redelijk verspreid over het seizoen) 24 data waarop nachtvinders werden geïnventariseerd. Negentien keer gebeurde dit met behulp van kunstlicht, dat wil zeggen met een felle lamp, opgesteld voor een strak gespannen wit laken. Zes keer werd deze methode aangevuld met 'smeren' en op twee dagen werd uitsluitend gesmeerd. Op vier data zijn ook waarnemingen overdag of in de vroege avond gedaan. Dit laatste bijvoorbeeld tijdens twee excursies van de werkgroep op 10 juli en 9 oktober; op deze laatste datum werd speciaal naar bladminerende

soorten gezocht.

Per avond werd op één, twee of drie locaties met licht geïnventariseerd, vanaf zonsondergang tot uiterlijk half vier in de ochtend. Alle inventarisaties vonden plaats aan de rand van het gebied, in het zuidoostelijke deel dat bereikbaar is vanaf de Kloosterweg. Het bospad hier vormde een geschikte plek om met kunstlicht te inventariseren en te smeren. In het voorjaar werden de lampen op het pad tegen de bosrand opgesteld. Later in het seizoen werd ook een aantal keer geïnventariseerd op de rand van het grote heideterrein en het schraalgrasland aan de zuidkant van het gebied.

De heide van de Schaopedobbe bij Elsloo

foto: Gerard Bergsma

Smeren

Al meteen op de eerste avond (17 maart) werd een interessante soort waargenomen. Op deze avond werd met één lamp geïnventariseerd en werd een zoetig mengsel op een aantal bomen gesmeerd. De eerste vlinder op het laken was een exemplaar van, wat later bleek een vrij algemene soort in het gebied, de onopvallende Grijsze heispanner *Pachynemania hippocastanaria*. Van deze soort werden tijdens de inventarisatie in totaal meer dan 30 exemplaren genoteerd. Op het laken werden diverse karakteristieke voorjaarssoorten waargenomen, waaronder een aantal soorten uit het geslacht *Orthosia* (voorjaarsuilen), Perentak *Apocheima pilosaria*, Voorjaarsspanner *Apocheima hispidaria*, de prachtig getekende Vroege spanner *Biston strataria* en Kamperfoelie-uil *Xylocampa areola*, waarvan de rupsen op kamperfoelie *Lonicera periclymenum* leven.

Op smeer werden die avond o.a. twee voorjaarsuilen *Orthosia* waargenomen, de Grote voorjaarsspanner *Agriopsis marginaria* en de overwinterende Bosbesuil *Conistra vaccinii*. Een exemplaar van de Vroege eikenuil *Spudaea ruticilla* werd pas tijdens de tweede rondgang langs de in-gesmeerde bomen ontdekt tussen diverse exemplaren van de Kleine voorjaarsuil *Orthosia cruda*. De Vroege eikenuil is een uil die een lange periode niet in Fryslân is waargenomen. De soort ontbreekt volledig in de jaarverslagen van de Vlinderwerkgroep Friesland, maar wordt wel van een zevental vindplaatsen, voornamelijk in Gaasterland, genoemd in 'De

Stuifzand op de Schaopedobbe

foto: Gerard Bergsma

Vlinders van Friesland'. De Vroege eikenuil is een soort van wat warmere eikenbossen.

Later in het voorjaar en ook in het najaar werden nog twee soorten uit het geslacht *Conistra* waargenomen (winteruilen). Van de Gevlekte winteruil *C. rubiginea* werden vijf exemplaren op smeer en één exemplaar op licht waargenomen. Deze soort wordt vrij weinig in Fryslân gezien, voornamelijk in het zuiden van de provincie. Daarnaast werd zowel op 3 april als op 28 oktober steeds één exemplaar van de Roodkopwinteruil *Conistra erythrocephala* waargenomen; beide exemplaren op smeer. De Roodkopwinteruil was uit Fryslân uitsluitend bekend van Gaasterland, waarbij het om oude

waarnemingen gaat. Op de landelijke bijeenkomsten van de Sectie Ter Haar (de landelijke werkgroep voor macro-nachtvinders) is de soort herhaaldelijk besproken. De Roodkopwinteruil schijnt zich uit te breiden. Ook in Fryslân is het dus uitkijken naar deze wat grotere soort uit het geslacht *Conistra*.

Smeren in de zomerperiode is over het algemeen niet 'rendabel'. Dit komt doordat er in die periode voldoende nectaraanbod is en de vlinders dan niet of veel minder op smeer komen. In het gebied is daarom uitsluitend een aantal keren in voor- en najaar gesmeerd, met uitzondering van 11 augustus, toen slechts drie soorten op de smeer werden aangetroffen. Omdat in het voor- en najaar veel minder soorten vliegen dan in de periode daartussen, is het totale aantal soorten dat op smeer is waargenomen niet zo hoog: 20. Maar het smeren heeft wel diverse waarnemingen van een aantal interessante soorten opgeleverd.

Rups van de Glasvleugelpijlstaart

foto: Gerard Bergsma

Micro-nachtvinders

De groep van de nachtvinders wordt gewoonlijk ingedeeld in micro-nachtvinders en macro-nachtvinders. Zoals de naam al zegt, zijn de meeste micro's erg klein. Er zijn echter ook micro's die groter zijn dan bepaalde macro's en andersom. Tijdens de inventarisatie op de Schaopedobbe is wat meer naar micro's gekeken dan in de voorgaande speerpuntgebieden. In totaal werden er maar liefst

172 micro-soorten waargenomen. Dit aantal is mede zo hoog door de bladmijnenexcursie van 9 oktober, waarbij in totaal van ongeveer 30 soorten de mijnen werden gevonden. Enkele interessante micro's die tijdens de inventarisatie werden waargenomen, worden hieronder beknopt beschreven. Voor de micro-nachtvinders bestaan overigens (nog) geen Nederlandse namen.

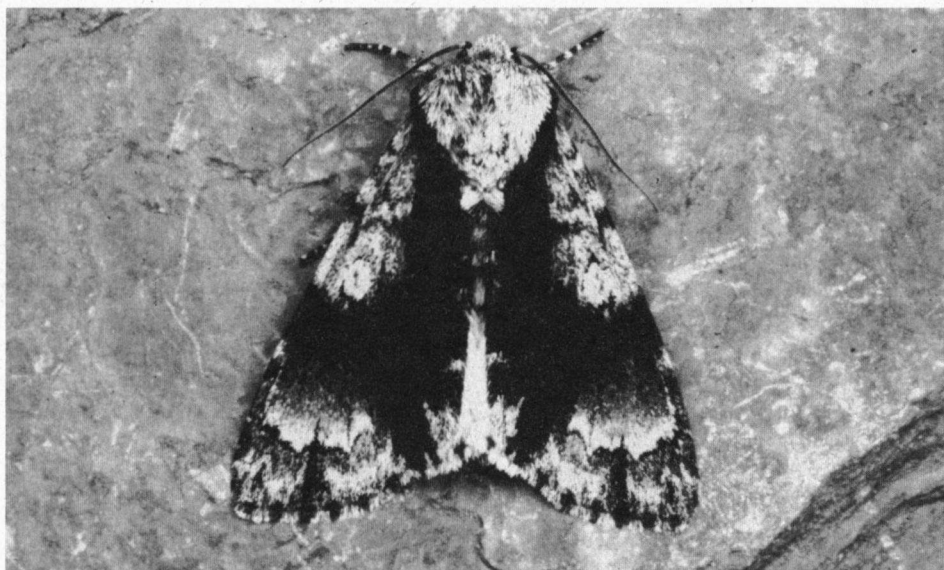
Centraal in het gebied ligt in de heide een perceel grasland met een zeer schrale begroeiing. Tijdens de middagexcursie van 10 juli werden op het graslandje vele exemplaren van *Aroga velosella* gesleept op het graslandje, voornamelijk uit de gedeeltes met veel Zandblauwtje *Jasione montana* die hier massaal groeit. De voedselplant van *A. velosella* is echter geen Zandblauwtje, maar Schapenzuring *Rumex acetosella*, een andere plant van schrale grond. Van *A. velosella* werd op 26 april ook al een exemplaar op licht waargenomen.

Op het andere (vrij nieuwe) schrale grasland, aan de zuidkant van de Schaopedobbe, tegen de bosrand, werden tijdens de excursie van 10 juli een aantal exemplaren van *Sophronia semicostella* opgejaagd uit de vegetatie. *S. semicostella* is net als *A. velosella* een soort uit de familie van de *Gelechiidae*. Ook later werden nog exemplaren van deze soort waargenomen, onder andere op licht.

Een waarneming van een leuke bladroller is die van *Pammene obscurana*, een soort die in Fryslân zelden is waargenomen. De rups van *P. obscurana* leeft op berken *Betula spec.* Het exemplaar werd op 29 mei waargenomen op licht.

Tijdens de inventarisatie werden in totaal zes verschillende soorten vedermotten waargenomen. Eén hiervan was *Oxyptilus chrysodactyla*. Van deze soort werden in 2003 en 2004 meer waarnemingen gedaan in de omgeving van de Schaopedobbe. Tijdens de excursie op 10 juli werd één exemplaar in het gebied waargenomen.

Een tweede bijzondere vedermot is *Buckleria paludum*. Na diverse keren zoeken werden op 11 augustus twee exemplaren van dit zeer kleine vedermotje waargenomen in de laagte aan de zuidkant van het gebied, waar veel zonnedauw (*Drosera*) groeit, de voedselplant van de vlinder.

De vlinder en rups van de Elzenuil

foto's: Gerard Bergsma

Op 16 april werd een exemplaar van *Plodia interpunctella* waargenomen, op licht. De soort wordt voornamelijk in zuidelijker delen van Nederland waargenomen. *P. interpunctella* is een zogenaamde 'voorraadinsect'. De rupsen leven in voorraden van allerlei zaden, noten en bollen en worden hierdoor dikwijls in huizen en andere gebouwen waargenomen.

Op de laatste dag dat er geïnventariseerd werd, op 28 oktober, werden twee soorten micro's gevangen, beide op licht. Van de zeer kleine *Calybites phasiannipennella* werden twee exemplaren gevangen. In 'De Kleine Vlinders' (Kuchlein 1993) wordt in Fryslân slechts één stip gegeven. Voedselplanten die genoemd worden zijn Grote wederik *Lysimachia vulgaris*, duizendknopen *Polygonum* en zuring *Rumex*.

Diurnea lipsiella is het 'neefje' van de zeer algemene *D. fagella*. *D. lipsiella* vliegt in het najaar, *D. fagella* in het voorjaar. Mannetjes van *D. lipsiella* kunnen in het najaar overdag (vliegend) worden waargenomen. *D. fagella* wordt vaak op boomstammen e.d. gevonden. De vrouwtjes van beide soorten hebben gereduceerde vleugels.

Macro-nachtvinders

Hiervoor werd onder 'smeren' al een aantal namen gegeven van macro-nachtvinders die tijdens de inventarisatie werden waargenomen. Van het totale aantal waargenomen soorten macro's werd slechts 6% op smeer aangetroffen. Het overgrote deel van de macro's werd dus aangetrokken door de lampen en waargenomen op de lakens. Tijdens de inventarisatie werden maar liefst 310 ma-

De Schijn-nonvlinder

foto: Gerard Bergsma

cro-nachtlindersoorten waargenomen. Het aantal soorten per familie is weergegeven in onderstaand overzicht.

<i>Psychidae</i> (zakdragers)	3
<i>Limacodidae</i> (slakrupsen)	1
<i>Zygaenidae</i> (bloeddrupjes)	2
<i>Lasiocampidae</i> (spinners)	5
<i>Saturniidae</i> (nachtpauwogen)	1
<i>Sphingidae</i> (pijlstaarten)	8
<i>Drepanidae</i> (éénstaarten)	12
<i>Geometridae</i> (spanners)	105
<i>Notodontidae</i> (tandvlinders)	17
<i>Noctuidae</i> (uilen)	128
<i>Pantheidae</i> (donsuilen)	2
<i>Lymantriidae</i> (donsvlinders)	4
<i>Nolidae</i> (visstaartjes)	6
<i>Arctiidae</i> (beren)	16

De kleine spinner Heideringelrups *Malacosoma castrensis* is in Fryslân een zeer lokale soort. Lempke vermeldt in 'De Vlinders van Friesland', naast Terschelling slechts drie vindplaatsen in het zuidoosten van de provincie. De Schaopedobbe (ofwel Elsloo) zit hier echter niet bij. Wel wordt het Fochteloërveen genoemd, de enige vindplaats waar de soort de afgelopen jaren in aantallen wordt waargenomen. Of de vlinder op de Schaopedobbe een (grote) populatie heeft is onduidelijk. Van de soort werd slechts één exemplaar (mannelijke) op 31 juli waargenomen. Overigens werd op dezelfde dag (eveneens op licht) een

exemplaar van de algemenere Ringelrups *M. neustria* waargenomen.

Een andere interessante spinner die werd waargenomen is Kleine hageheld *Lasiocampa trifolii*. Deze soort heeft twee vormen: een lichte vorm die op de eilanden voorkomt en een donkere vorm, in het zuidoosten van de provincie. Buiten de eilanden en de Schaopedobbe is de Kleine hageheld in Fryslân momenteel uitsluitend bekend van het Fochteloërveen.

Van de Glasvleugelpijlstaart *Hemaris fuciformis* werden tijdens de excursie op 10 juli een aantal rupsen gevonden. Deze leven op Kamperfoelie *Lonicera periclymenum* en verraden zich door kleine gaatjes (evenwijdig langs de nerven) in de bladeren van deze plant.

Het Papegaaitje *Chlorodysta siterata* werd in Fryslân voor het eerst in 2002 waargenomen te Beetsterzwaag. In 2003 werd daar weer een exemplaar waargenomen en in 2004 werd de soort tevens in Lauwersoog en Bakkeveen waargenomen. Zowel op 4 september als 28 oktober kwam een exemplaar van deze spanner op deze (nieuwe) locatie op het laken. Mogelijk breidt de soort zich uit en zal deze in de toekomst vaker in Fryslân worden aangetroffen.

Van de Ratelaarspanner *Perizoma albulata* werden tien exemplaren waargenomen. Eén exemplaar op 29 mei, de overige op 8 juni. Op vindplaatsen kan de soort in aantal waargenomen worden. De belang-

rijkste voedselplant van de Ratelaarspanner is Kleine ratelaar *Rinanthus minor*.

Een derde interessante spanner is de Dennendwergspanner *Eupithecia indigata*. Lempke vermeldt slechts drie vindplaatsen van de soort. Voor zover bekend is dit kleine spannertje voor het laatst in 1964 in Fryslân gezien, in Oostervolde. De jaarverslagen van de Vlinderwerkgroep Friesland vermelden de soort in het geheel niet. De voedselplant van de Dennendwergspanner is Grove den *Pinus sylvestris*.

De Populierentandvlinder *Gluphisia cre nata*, de Elzenuil *Acronicta alni* en de Schijn-nonvlinder *Panthea coenobita* zijn drie soorten die vooral de laatste jaren steeds meer in Fryslân worden gezien. Alle drie soorten worden niet genoemd door Lempke en zijn kennelijk niet vóór 1986 in Fryslân waargenomen. Van de Populierentandvlinder werd steeds één exemplaar waargenomen op 29 mei, 22 juni en 10 juli. Van de Elzenuil werden in totaal 13 exemplaren waargenomen (19 en 29 mei en 8 juni). Van de prachtige zwart-witte Schijn-nonvlinder, waarvan de rupsen op naaldbomen leven, werden maar liefst zeven exemplaren waargenomen. Een laat exemplaar kwam op 6 augustus nog op het licht af.

Een vrij laat in het jaar vliegende soort is de Roestuil *Blepharita satura*. De soort wordt door Lempke van slechts drie vindplaatsen vermeld en ook in de jaarverslagen van de Vlinderwerkgroep Friesland wordt de soort weinig genoemd. De vlinder komt zowel op licht als goed op smeer. Op 4 september werd van deze soort één exemplaar op licht waargenomen.

Nóg zeldzamer is de Schapengrasuil *Apamea furva*. Van deze soort geeft Lempke slechts twee vindplaatsen, het Wijnjeterper Schar en het Fochteloërveen. Na 1985 is nog slechts één exemplaar aangetroffen, volgens de jaarverslagen van de Vlinderwerkgroep Friesland. De rupsen leven op verschillende grassoorten. Een tweede grasuilsoort die vooral de laatste jaren weinig waargenomen wordt is de Steenrode grasuil *Apamea lateritia*. De soort komt vrij lokaal voor; in hoofdzaak op de zandgronden, schrijft Lempke.

Nog twee soorten uilen die vrijwel uit sluitend op de zandgronden waargenomen worden, zijn de Brede-w-uil *Lacanobia w-latinum* en de Gelijkde silene-uil *Heliophobus reticulata*. Beide soorten worden (vooral ook weer de laatste jaren) weinig gezien. De Brede-w-uil leeft op Brem *Cytisus scoparius*. Van deze soort werden in totaal 16 exemplaren gevangen. Van de Gelijkde silene-uil slechts twee, namelijk op 14 juni. Laatstgenoemde soort wordt vooral in duingebieden gezien.

Een soort die al eerder door de Vlinderwerkgroep werd beschreven is de Gevlekte pijluil *Pachetra sagittigera*. In mei 2002 werden tijdens een excursie verschillende exemplaren waargenomen nabij Allardsoog. Gedurende de inventarisatie op de Schaopedobbe werden maar liefst 34 exemplaren genoteerd. Blijkbaar is deze soort hier goed vertegenwoordigd.

Nog twee soorten van voornamelijk de duinen zijn de Variabele worteluil *Euxoa cursoria* en de Bonte worteluil *Agrotis vestigialis*. Naast de eilanden zijn deze soorten hier en daar in het zuidoosten op de zandgronden waargenomen. Drie vindplaatsen van de Variabele worteluil die in 'De Vlinders van Friesland' worden genoemd, zijn Oosterwolde, Fochteloerveen en Aekingerzand, alle niet ver van

Grasbeertje foto: Gerard Bergsma

de Schaopedobbe. Van de soort werd op 11 augustus één exemplaar gezien.

Een prachtig getekende uil is de Bonte worteluil, die vrij laat in het jaar vliegt. Tijdens de nachtelijke inventarisaties werd deze soort in behoorlijk aantal aangetroffen. In totaal werden maar liefst 43 exemplaren geteld, met als hoogtepunt 24 exemplaren op 11 augustus.

Slechts één van de drie eerder genoemde doelsoorten werd waargenomen. Over de aanwezigheid van de Heideoogspanner en de Slanke groenuil op de Schaopedobbe, is helaas geen duidelijkheid gekomen. De derde soort, het Grasbeertje, werd dus wél waargenomen. Deze beervlinder werd op vier verschillende dagen gezien, met op 31 juli ongeveer 150 exemplaren (op licht). Een verrassend hoog aantal!

Tot slot

In totaal werden tijdens de inventarisatie op de Schaopedobbe 482 nachtvlindersoorten waargenomen. In geen van de eerder geïnventariseerde speerpuntgebieden was het aantal zo groot. Zowel de variatie in het gebied (naald-, loof- en gemengd bos, struweel, droge en vochtige heide, (schraal)grasland, dobbe e.d.), evenals de ligging in het zuidoosten van de provincie zullen bijgedragen hebben aan dit hoge aantal.

De totale lijst van in Fryslân waargenomen macro-nachtvlinders bestaat uit ongeveer 630 soorten. Met 310 soorten macro's (bijna de helft van de Friese toaallijst) kan met recht gesteld worden dat het geïnventariseerde gebied een topper is voor wat betreft nachtvlinders.

De inventarisaties werden uitgevoerd door Gerard Bergsma (Appelscha), Henk en Auke Hunneman (Gorredijk), Siep en Jannie Sinnema (Hemrik) en Gerrit Tuinstra (Drachten), allen lid van de Vlinderwerkgroep Friesland (www.vlinderwerkgroepfriesland.nl).

Geraadpleegde literatuur

- EBERT, G. (RED.) 2003. Die Schmetterlinge Baden-Württembergs, Band 9, Nachtfalter VII. Ulmer, Stuttgart.
 KUCHLEIN, J.H. 1993. De Kleine Vlinders. Handboek voor de Faunistiek van de Nederlandse microlepidoptera. Met medewerking van J.H. Donner. PUDOC, Wageningen.
 LEMPKE, B.J. 1985. De Vlinders van Friesland.
 RAZOWSKI, J. 2001. Die Tortriciden Mitteleuropas. F. Slamka, Bratislava.
 SKINNER, B. 1984. Colour Identification Guide to Moths of the British Isles. Viking, Londen.
 VWG FRIESLAND 2004. Flinterwille's maart en oktober 2004. Vlinderwerkgroep Friesland.

Gerrit Tuinstra
 De Twee Gebroeders 214
 9207 CB Drachten
 tel.: 0512-518246
 e-mail: gerrittuinstra@wanadoo.nl